

“ESNEKLİKÇE”DEN DOĞRU¹

Özge Sever

“Yazmış olmak için yazmak; eli durmamak için yazmak; söyleyeceğini kararlaştırmamış olsan da yazmak (Karasu, 2014: 162).”¹

GİRİŞ (: NİYET)

Bu metin kapitalist üretim süreçlerindeki sömürüyü, tahakkümü ve eşitsizliği maskeleyen “esneklik” kavramının ve/veya söyleminin bir mit olduğu ön kabulüyle, bu mitin (toplumsal) cinsiyet ve işçilik süreçleri üzerinden okunmasına içkindir. Metni yazan, temas ettiği her metinden doğru “yaşamın kendisini bir metin” olarak tasavvur etmektedir. Bu sebeple yazıya dökülenler bir okuma sürecinin transkripsiyonudur.

1. (TOPLUMSAL) CİNSİYET ÜZERİNE BİRKAÇ SÖZ²

“Önce cinsiyetin ve/veya toplumsal cinsiyetin nasıl hangi yollarla verildiğini sormayan ‘verili’ bir cinsiyetten ya da ‘verili’ bir toplumsal cinsiyetten bahsedebilir miyiz? Zaten ‘cinsiyet’ nedir ki? Doğal mıdır, anatomik midir, kromozomlarla mı alakalıdır, yoksa hormonal midir? Peki feminist eleştirmen, bu tür ‘olgular’ bizim için saptadıkları iddia edilen bilimsel söylemleri nasıl değerlendirmeli? Cinsiyetin tarihi var mıdır? Her bir cinsiyetin farklı bir tarihi veya tarihleri mi vardır? Cinsiyetin ikiliğinin nasıl tesis edildiğini anlatan bir tarih, ikili seçeneklerin değişken bir inşa olduğunu teşhir edebilecek bir soykütük mevcut mu? Cinsiyete dair doğal görünen olgular, çeşitli bilimsel söylemler tarafından başka bir takım siyasi ve toplumsal çıkarlar uğruna söylemsel olarak mı üretilmişlerdir? Eğer cinsiyetin değişmezliğine itiraz edilirse belki de ‘cinsiyet’ denen bu insanın da toplumsal cinsiyet denli kültürel bir inşa olduğu; hatta belki de ‘cinsiyet’in aslında zaten başından beri toplumsal cinsiyet olduğu, yani cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasındaki ayrımın aslında ayrım falan olmadığı ortaya çıkar (Butler, 2008: 51–52).”

1 Bu metin sadece sözcüklerin bir araya gelerek bir derdi betimlemesi niyetinde değildir. Yaşam yolunda onca sohbet, buluşma ve keşfin belleğidir. Edilmiş her tümcede bu belleğin parçaları olan kişilerin izleri vardır. Belki sadece iz değil yer yer içselleştirilmiş, mülkiyetsizleştirilmiş ve/veya ortaklaştırılmış tümcelerdir bunlar. Bir belleğin genişletilmesi yeniden hatırlanması, düşünülmesi, defşresi ve yeni keşiflere olanak tanınması metni yazanın en büyük arzusudur.

2 Bu bölüm metni yazanın, (toplumsal) cinsiyete dair düşündükleri ve duyumsadıklarının bir girişi niteliğindedir.

“Neden böyle?”, sorusu ile başlayan “Başlangıç nerede ya da başlangıçta ne/nasıl vardı/oldu?”³ ya varan sorular yolculuğu insan canlısının bilme ve öğrenme silsilesini bir çeşit soru sorma halini süreklilik arzusuna dönüştürür. Bu soru sorma arzusunun sürekliliği, süreksizliği yer yer kopuşlu hale dönüşmüş hali dogma’lardan sıyrılmak isteyen “kişi”leri kapsamaktadır. Doğa durumunda, Kültür’ü de içine alan, onun karşıtlığında ve tahakküm altına alınmasıyla ortaya çıkan yapay döngünün her faili olan insan canlısının, milyonlarca farklılığına rağmen belki de en önemli motivasyonudur “merak etme” özelliği ve/veya hali.

Doğa durumunda bugünkü zihinsel setlerimizde anlam bulan cins-iyetin toplumsallığa içkin olduğunu, aynı hayvan familyasında olan canlılara bakarak duyumsayabiliriz. Bedenin zihinsel (:kültürel) yarılması, yani kadın –erkek ayırım setlerinin dişil ve eril nosyonların toplumsallaşmasıyla varlık bulduğu, toplumsal cinsiyetlerimizin performanslarının⁴ farklılaşmasıyla da duyumsanabilir. Yaşamsal döngüde girdiğimiz üretim, bölüşüm, paylaşım, aktarım vb. her türlü ilişkide toplumsal cins-iyetlendirilmiş bedenlerimizin performansı bu döngünün akışıyla belirlenirken aynı zamanda bu döngüyü de görece belirlemektedir.

Merak, bir özellik ve/veya hal olarak okunduğunda, sürecin nihai bir keşif ve üretim süreci olarak da okunabilme olanağı vardır. İçine düşülen (toplumsal) cins-iyetlendirilmiş üretim faaliyeti bu bağlamda belirlenmiştir. Belirlenmişlik neleri duyumsatır? Edilgenlik, bir başkasının fail olmasına gönderme yaptığından, baskıcıdır. Bu baskı sadece her türlü üretim ilişkisinde baskı yaratarak varlık bulamayacağından, hoşnutluklar aracılığıyla “rıza”yı da içerir. Bu anlamda, (her türlü) üretim ilişkisi baskı ve rızayı birarada içerimlemektedir.⁵

Yaşamsal döngünün niteliğini dünya üzerinde alternatif, baskıyı koşullamayan kavimlere rağmen, kapitalist olarak duyumsuyorum. Kimi ülkeler bu kapitalist döngüye görece⁶ erken kimi ülkeler görece geç eklemlenmekte ve niteliğini dönüştürmektedir. Üzerinde yaşadığımız Türkiye görece geç kapitalistleşmiş bir ülkedir. Yaşam üzerinde herhangi bir şey sonlanmadan, süreç içerisinde, kendi içsel dinamikleri ve özgüllükleriyle başka bir şeye dönüşmektedir. Kapitalizm, kendisinden önce var olan, (toplumsal) cinsiyetli sabitlemeye çalışan “hegemo-

3 Örneğin, bu ve benzeri sorularla başlayan Kültürün parodisini sunan bir çalışma için bkz. Paglia, C. (2004), Cinsel Kimlikler, Çev: Didem Atay, Anahid Hazaryan, Ankara: Epos Yayınları. Bu çalışmanın kendi yolculuğumda yer yer sinir bozucu bir etkisi olduğunu da paylaşmak isterim.

4 Performativite, tüm cinsel yönelim ve cinsiyetli eylemlerimizin oluş halini içermektedir. Bu bağlamda edilmiş tümcelerim ve detaylı bir okuma için bkz. Butler, Judith (2008), Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi, Çev.: Başak Ertür, İstanbul: Metis Yay.

5 Baskı, iktidar ve rıza üzerine detaylı bir yolculuk için bkz. Foucault, M. (2007), Cinselliğin Tarihi, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

6 “Görece” sözcüğünü tercih etmemin nedeni, kapitalizmi değdiği her şeyi kendinde dönüştüren bir döngü olarak okumamdır.

nik erk-ek-likler düzeneği”⁷ni devralarak, sermaye birikim süreçlerinde, çeşitli formlara sokarak, onun üzerinde yükselir. “...birikimin toplumsal cinsiyetli mantığı... Emeğin toplumsal cinsiyet temelinde örgütlenişinin tamamı, ekonomik kazançları bir yönde, ekonomik kayıplarıysa bir yönde yoğunlaştırır ve bunu da kendine özgü bir birikim dinamiğini üretmeye yetecek bir ölçekte yapar (Connell, 1998: 148).” Emeğin, niteliği, değeri sermaye birikimi için (toplumsal) cinsiyetli bir disipline etme sürecine bağlıdır. Bu bağımlılığın en net hali “iş” kavramının “kadın işi/erkek işi” olarak ayrılması ve mekanlaştırılması⁸ yoluyla sermaye birikim süreci için işletilmesinde görülmektedir.

2. ESNEKLİK ÜZERİNE

İnsan canlısı dilsel döngüye doğar. Düştüğü döngünün nereliliği, onun duyum, kavram ve/veya söylem çantasını oluşturur. Dilde ve dille düşünür, eyler, ifade eder, değişir, dönüşür ve dönüştürür. İnsanın dili ile düştüğü döngünün dili birbirine angajedir.

Türk Dil Kurumu’na göre esneklik şu anlamlara gelmektedir: “1. sıfat Bir dış gücün etkisi altında uzama, kısalma, eğrilme vb. biçim değişikliklerine uğradıktan sonra, etkinin kalkmasıyla eski biçimini alabilme özelliğinde olan, elastik, elastiki 2. Değişik yorumlara elverişli 3. Görüş ve tutumlarında katı olmayan (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.553ed38e1636d4.27447041, Erişim Tarihi: 18.04.2015).”

7 Patriyarka yerine “hegemonik erk-ek-likler düzeneği” demeyi tercih ediyorum. Patriyarkanın, kapitalizmle olan bağının sadece “iş” kavramını duyumsatan üretim ilişkilerine gönderme yapılarak kullanılmasına, kapitalizmin aşkı, hazı, sevgiyi, akli yani yaşama dair her şeyi kendinde bir anlama büründürmesine ve arkaik anlamda devraldığı en önemli nosyon cinsiyetlendirme olduğunu duyumsatma isteği bu tercihin en önemli belirleyicileridir. Patriyarka kavramı ve/veya söylemi kuralları belli olan bir sistemi çağrıştırmakta. Halbuki, bir düzenlemeyi imleyen düzenekler her an oynayabilme, değişebilme payını da içerisinde taşımaktadır. Oluş bir son olmadığı için, düzeneklerle angajedir. Bunu yeni bir keşif olarak sunmuyorum. Bu keşfi başlatan bir okuma için bkz. Connell, R. W., (1998) Toplumsal Cinsiyet ve İktidar, Çev. Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

8 “Mekanlaştırma” ile aslında pek çok şey duyumsansın arzusundayım. Örneğin; ayakkabı imalat çarşısında erkeklerin yoğunlukta (neredeyse işçilerin tamamı) çalışırken kadınların evden dikim aracıyla “artı değer” yaratmaya eklememesine, akademide yardımcı doçentlik kadrosunda bekleyenlerin çoğunun “kadın” olduğu üniversite koridorları üzerindeki odaların fiziki koşulu, trans/natrans kadın seks işçileriyle erkek seks işçilerinin farklı ve birbirlerinden uzak olan sokaklar üzerinde müşteri beklemeleri, tekstil fabrikalarında üretici ve son üreticilerin erkeklerden oluşturulması vb. İlk işçilik deneyimlerinden biri fason üretim yapan bir tekstil atölyesiydi. Ütücülerin tamamı erkeklerden oluşmaktaydı. Bunun nedenini anlamaya çalışmıştım. Saatler ilerledikçe ve buhar makinesinin yaydığı sıcaklık sebebiyle “ütücü işçilerin” yavaş yavaş üstsüz çalışmaya başladıklarını gördüm. Hâlbuki kadın işçiler için yazılı olmasa da bilinen giyim kuralları vardı. Örneğin, sürekli paletlerden eğilerek çuvalardan mal almak zorunda kalmıldığı için dekolte ve mini etek giyilmemesi gerektiğini(!) tüm kadın işçiler bilirdi.

Birinci bölümde kapitalizmin belirlenmişlik ile bağıntısından doğru, tözsel olarak baskıcı özelliğine göndermelerde bulunulmuştu. Bu gönderme kapitalizmin “katılık” hali olarak gösterilmeye çalışılan çeşitli Fordist, Taylorist ve Post-Fordist üretim ilişkilerinin özelliğine dönüktür. Bir bant sistemi üzerinde, belirli bir mekânda, birim zamanda en fazla malı üretme hedefinin, insanları makineleştirdiği ve herhangi bir “esneklik” içermediği savlanarak dolaşıma “esneklik” sokulmuştur. Kapitalizmin bu “katılık” dönemindeki emek gücünün⁹ karşı çıkışları da bu özelliğe indirgenmiş, döngünün kendisinin başka bir yoldan içselleştirmesi devreye sokulmuştur. İçsel, nedensel, zorunlu ve zoraki ilişkileri görünmez kılan, kapitalizmin “eşitsiz ve birleşik sermaye birikim süreçlerine içkinliği” “herkes için daha iyi bir kapitalizm” algısına dönüştürülmeye çalışılmıştır. “esneklik, teknolojik gelişme ya da kalite kapitalistler açısından ayakta kalmak için uymak zorunda oldukları zorunlulukturlar. Bu zorunluluklar kapitalist toplumsal ilişkilerin tarihsel gelişimine bağlı olarak yoğunluğunda artış ve azalışlarla devam etmekte. Yoğunluğun ölçüsünü iki değişken belirler; -kapitalist toplumsal yapının yapısal özellikleri, -bu yapıyı dinamik kılan sınıflar arası ya da sınıf içi çelişkilerin ulaştığı aşama (Ercan, 1997: 664).”

“1973-75 bunalımından sonra, kapitalist ekonomiler, düşük büyüme oranları (1973’ten 1988’e kadar yaklaşık olarak yılda yüzde 2,2), yüksek işsizlik ve enflasyon ve ABD’nin egemenliğinin kırılmasıyla belirlenmiş zor bir yeniden ayarlanmalar ve yeniden yapılanmalar dönemine girdi. Kârlar üzerindeki bu baskılara tepki olarak, şirketler yoğun bir teknolojik değişme (bilgisayarlaşma ve telekomünikasyon), üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi (“just-in-time” (stoksuz üretim) sistemlerinin geliştirilmesi gibi, finansal yeniden yapılanma, ürün buluşu ve kültür ve imge üretimine kitlesel yayılmayı içeren bir uyum sürecine girdi. Bu şirketler, kapitalist girişimin yeni hedefi olan üretim sistemlerinde esnekliği ve güdümlenmiş pazarlamayı önemsediler (Harvey, 1993: 84).”

Katılıktan esnekliğe geçilmiş yeni(!) bir kapitalizm betimlemesi herkes için “ortak iyi”nin olanakları biçemiyle söylemde varlık bulurken, sermaye birikiminin kendi iç dinamikleri ve hareketleri görünmez kılınmaktadır. Sermaye, birikim sürecine girdiğinde birikimin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve saçılması kendi varoluşundan doğrudur. Yani öncelikle bir alanı (mekânı) belirleyecek, onu tutarak güçlenecek ve bu gücün başka alanlara doğru hareket etmesi gerekecektir.¹⁰ Kapitalist döngünün oluş hali, katılıktan esnekliğe geçebilecek potansiyeli de kendi bünyesinde taşıdığı anlamıyla varlık bulacaktır. Kaldı ki oluş hali dina-

9 Kapitalizmin dilinde her bir insan canlısı emek gücü olarak tanımlıdır.

10 Bu tümcelerin ve metin içerisinde rastlanılacak “yersizyurtsuzlaş(tır)ma” kavram ve/veya söylemlerinin daha derin bir keşfi için bkz. Deleuze Gilles & Guattari Félix (1990), Kapitalizm ve Şizofreni 1 (Göçebebilimi İncelemesi - Savaş Makinası), Çev.: Ali Akay, İstanbul: Bağlam Yay.

mik bir süreçtir. Kapitalizm de bir “oluş makinesi” olarak okunabilir. “Makinesel belirtiler, henüz kendi başına ortaya çıkmamış ve kendi adına sökülmemiş bir düzenlemenin işaretleridir çünkü bu düzenlemeyi nasıl oluşturduklarını bilmeden, onu oluşturan parçaları ele geçirmekle yetiniriz yalnızca. Bu parçalar çoğunlukla canlı varlıklar, hayvanlardır, ama ancak işlemeci ya da uygulamacı oldukları anda bile sırrı çözülmeyen ve tam anlamıyla kendilerini aşan bir düzenlemenin hareketli parçaları ya da dış görünüşleri olarak değer taşırlar (Deleuze, Guattari: 2000: 70).”

“Gerek tarihsel, gerekse öze ilişkin dinamiklerine baktığımızda kapitalizmin, sermaye birikimine engel olan katılıkları sürekli olarak esneklettiği ve sermaye birikimi için uygun bir dizi uygulamayı başlattığını görüyoruz. Bu anlamda daha önce de belirttiğimiz, sosyal gerçeklik olarak sermayenin varoluş koşulu olan emek, tarihsel olarak kendi ürünün denetimi altına girmesi, yani, sermayenin denetimi altına girmesi tam da kapitalizmin tarihsel olarak esnek olması ile ilişkili bir olgudur (Ercan,1997: 678).”

Esneklik sadece üretim ilişkilerindeki çalışma koşulları, ücretler, büyük ölçekli tüm parçaların bir arada üretildiği fabrikadan doğru dolaşıma sokulmamıştır. Sermaye birikim süreçleri açısından teknolojinin gelişimi aynı zamanda taşınabilirliğini de kolaylaştırmıştır. Bu da kapitalizmin kendi içsel ve karakteristik özelliği olan “yersizyurtsuzlaştırma”da somut koşullarını oluşturmuştur. “Yersizyurtsuzlaştırma”, sermayenin hareketliliğini gösteren içselleştirme ve uluslararasılaşma süreçlerine de denk düşer. Fabrikalardaki üretim süreçlerinin mekânsal düzeyde parçalara ayrılarak dünyanın her yerinde üretilmesi de “esneklik” fenomeni aracılığıyla yaygın biçimde enformel ve fason üretime geçişi göstermektedir. Yani esneklikçeden bakacak olursak, dışsal bir etkiyle uzama, yayılma özelliği gösteren (kapitalist) sermaye birikimi yersizyurtsuz bedenlerden, fabrikalara, uzayan ve her an’da ve mekanda devam eden üretim süreçlerine denk düşer. “(...)...esnekleşme süreci, küresel bazda sermayenin hareketinin işgücü hareketliliğine göre daha fazla ve giderek de daha meşru hale geldiği bir konjonktürde gerçekleşti ve gerçekleşiyor (Atasü-Topçuoğlu, 2012: 5).”

Bir oluş haliyle değdiği her şeyi meta olma potansiyeliyle kendinde biriktiren kapitalist döngüde esneyenler neler olabilir? Yapısı gereği hegemonik olan, zaman zaman rızayla zaman zaman gönüllülükle her türlü sömürü ve tahakküm biçimini meşrulaştıran bir döngüde “esnek” bir yaşam biçimi “rahatlığa” mı tekbül etmektedir? “Özellikle, devletin refah politikaları aracılığıyla maliyetin toplumsallaştırılması ve tazmine yönelik düzenleyici işlevlerinin de dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu bağlamda işyerlerinin formelleştirilmesi yerine zararlı üretim ve çalışma biçimlerinin enformelleştirilerek niteliksizleştirilen dışlanan çalışma biçimlerinin görünmez hale getirmeye yönelik bir stratejik yönelim ortaya çıkmıştır (Topak, 2014: 8). Her bir gündelik ve yaşamsal olan kavram ve/veya söylem sermaye birikim stratejisi (:kalkınma) olarak dolaşıma sokulur. Gü-

nümüzde esnek üretim, daha ucuz iş gücü daha güvencesiz ve işverenin her türlü tahakkümünü meşrulaştıran bir anlamdadır. Çocuk ve kadın işçiliğinin her daim el altında tutulan ucuz emek gücü olarak kapitalist üretim süreçlerine dâhil olması da “esnek emek süreci”nin sonucudur. Kapitalist döngü, karşıtımı içerisine farklı stratejilerle dahil ederek genişler ve bu anlamda “esnek”tir. Örneğin, esnek üretim dolayısıyla işçi koşullarının düzeleceği algısına büründürülür. Sürekli kalkınma mitleriyle işçiler daha güvencesiz işlerde çalışırlar. Uzun mesai saatleri ve güvencesiz çalışma durumunun görülmemesine dönük stratejilerle, işçi bu tahakküme boyun eğdirilir. “İş kazası değil cinayet” söylemi aslında döngünün bize bir anlamda “Esnete esnete öldürüyoruz” demesidir. Beklenen¹¹ sosyal politik hamle işçilerin “Esneye esneye ölüyoruz” “farkındalığıyla” politika oluşturmalarıdır. Kapitalist döngünün somut koşulunu bulduğu toprak; ulus devletler, sosyal politika adı altında “emek gücünü evcilleştirerek” tahakküme devam ederek “sermaye birikim sürecine” yön verirler.

İşçilerden beklenen bir sınıf tahayyülüyle politik hamle geliştirememelerinin sebepleri nelerdir? Üretim süreçlerinin dünyanın her bir coğrafyasına yayıldığı, sözleşmeli, güvencesiz, mevsimlik, göçü zorunlu kılan işçileşme deneyimleri “emek ve emek gücü ayırımını derinleştirmiş” ve kişinin kendine ve kendine benzeyenlere de yabancılaşmasına sebep olan “esneklığe” bürünmüştür.

“1970’li yıllardaki krizden sonra, sermayenin kriz ortamında ayakta kalmak için geliştirdiği en önemli stratejilerden biri, sınıfsal ilişkilerin dünya genelinde kendi lehine yeniden düzenlenmesi sürecinin bir parçası olarak, üretim organizasyonunda bir yeniden yapılanmaya gitmektir. Bu çerçevede ulaşım ve iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimiyle birlikte para sermayenin dünya ölçeğinde oldukça hızlı hareket olanağı bulması, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının giderek yoğunlaşması ve üretimin farklı mekanlara dağılması süreci, sermaye birikiminin önündeki zaman ve mekân kısıtlarının aşılmasında büyük mesafe alınmasını sağlamıştır. Farklı düşünce okulları tarafından “sanayi sonrası toplum”, “enformasyon toplumu”, “örgütsüz kapitalizm”, “post -fordizm” ya da “esnek birikim”olarak kavramsallaştırılmaya çalışılan bu süreçte, konumuz açısından kritik olan, sermaye birikim sürecinin günümüzde geldiği düzeye bağlı olarak emek-sermaye ilişkilerinin geçirdiği evrim ve bunun sonucunda da yeni iş formları ile yeni işçi tipleri ve istihdam biçimlerinin ortaya çıkmasıdır (Akçay, 2008: <http://deviletisim.org.tr/web/NewsDetail.aspx?ID=32>, Erişim Tarihi: 18.04.2015).”

Müftüoğlu (2009)’na göre farklı işçilik deneyimleri “örgütlü” bir yaşamı olanaksız kılan kapitalizmin “esnek” halinin tezahürüdür.

“Özellikle 2001 krizinin ardından, kamu hizmetlerinin piyasalaşma süreci

11 Kendi adıma her hangi bir kişiyi ve/veya grubu “özne” kılarak onlardan bir eylem beklentim yok. Antikapitalist yazının çoğunlukla işçilerden bir sınıf bilinciyle hareket etmeleri yönündeki isteklerini betimlemek için belirtildi.

hızlanmış, bu bağlamda, norm kadro, sözleşmeli personel ve taşeronlaştırma gibi uygulamalarla istihdam biçimleri esnekleştirilirken, çalışanlar arasında sunî statü ve ücret farklılaşması yaratmak üzere kariyer ve performans değerlendirme gibi uygulamalar getirilmeye çalışılmıştır. Kamu personel reformu adı altında getirilen bu uygulamalarla bir taraftan kamuda çalışanların iş güvenceleri ortadan kaldırılırken diğer taraftan iş yükleri arttırılmış, ücretleri düşürülmüştür. Böylece kamu çalışanlarının maliyetleri aşağıya çekilerek sunulan hizmetten daha yüksek oranda kâr edilmesi hedeflenmiştir (Müftüoğlu, 2009: <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/ozgur-muftuoglu/kamuda-esnek-calisma-rejimi-yeniden-gundemde-1947>, Erişim Tarihi: 18.04.2015).”

3. ESNEK ENFORMEL TOPLUMSAL CİNSİYETLİ BEDENLER

“Kayıtdışı ekonomi ve enformel kadın istihdamı, Türkiye’de 1980’lerin ikinci yarısında gelişmeye başladı ve 1994 ekonomik krizi sonrasında giderek büyüdü. Enformelleşme sürecine paralel olarak, 1990’lar boyunca kadınların kayıtlı ve tam zamanlı istihdamdaki yerleri küçüldü. 1985-1994 arasında ekonomik yatırımlar hep erkek emeğine dayalı bir sektör olan inşaat sektöründe yoğunlaştı. Bu da istihdam yaratmada cinsiyetler arasındaki farkın büyümesini tetikleyici etmenlerden biri oldu (Belirtmek gerekir ki, yatırımların inşaat sektöründe yoğunlaşması, bugün de istihdamsız büyüme ve işgücü pazarında toplumsal cinsiyet ayrımcılığını tetikleme etkileriyle birlikte devam etmektedir). 1988’de yüzde 34,9 olan formel kadın çalışan oranı 1998’de yüzde 26,4’e düştü. 2006 yılına geldiğimizde bu oran yüzde 23,8’dir. Yani yüz kadından yetmiş altısı formel bir işte çalışmamaktadır. Ancak formel sektörde zaten az olan kadın istihdamı düşerken, kayıtdışı çalışan kadın istihdamında artış olabileceği yönünde çalışmalar mevcuttur. HomeNet, 2000’e geldiğinde enformel kadın istihdamının yüzde 55,2 olduğunu tahmin etmektedir. Bu da her iki kadından birisinin enformel olarak çalıştığı anlamına gelmektedir. Bu kadınların bir bölümünü ev eksenli çalışanlar oluşturmaktadır (Atasü Topçuoğlu, 2012: 7).”

Türkiye toprakları üzerindeki sermaye birikim süreçlerinin tarihselliğine bakıldığında 1980lerde popülerleşen bir esneklik kavramı ve/veya söylemine rastlanır. 70’lerde sermaye birikimi kendi içsel, dışsal, zorunlu, zoraki dinamikleri ve çelişkili özelliğinden kaynaklı krize girmiş ve bünyesinde her zaman taşıdığı ve taşıyacağı krizleriyle yola devam edebilmek ve üretim süreçlerinde kesintisizlik için farklı üretim biçimleri geliştirmiştir. Ayrıca belli bir seviyeye gelen yani biriken sermaye saçılmak durumunda olduğundan bir hareketlilik de zorunludur. Bu bağlamda üretim süreçleri esnemiş ve parçalı bir forma girmiştir. “Esnek çalışma” bu üretim sürecinin başlangıçta en önemli bileşeni olarak görülürken hâlihazırda kapitalist üretim ilişkilerindeki tek üretim biçimine evrilmiştir. Fabrikada, tarlada, akademide, sokakta, evde kapitalist döngünün değiştiği tüm alanlardaki üretim süreçleri artık esnektir. 1980 yılı dendiğinde bu toprakların belleği ve dili 12 Eylül tarihini hatırlatır. Sermaye-sermaye, sermaye-işçi, işçi-işçi ilişkileri sermaye birikiminin yoğunluğuna ve baskısına paralel olarak farklı dene-

yimleri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, bu süreçte işçilerin sınıf tahayyüllü sendikal düzlemdeki örgütlenmeleri görece güçlü bir konumdadır. Kapitalizmin kendi esnekliğinin somut koşulunun gerçekleşmesi için parçalı bir yaşam biçimi zorunluluğu doğmuştur. Bu anlamda emek süreçleri açısından konuşacak olursak 12 Eylül 1980 tarihinde yaşanan askeri darbe¹² işçi sınıfının örgütlülüğünü de parçalamıştır. Her alanda (meta, imge vs.) üretimle ilgilenen kapitalizmin esnek bir forma geçişi için önemli bir hamle olan bu darbeye (toplumsal) cinsiyet dolayısıyla emek süreçleri de esnemiştir. “Esnek çalışma sayesinde bir yandan sermaye, çalışma saatlerini uzatmayı ve emeğin maliyetini düşürmeyi sağlarken, bir yandan da işgücü piyasasındaki cinsiyet temelindeki ayrımcılık kendini yeniden üretti. Dolayısıyla esnek çalışma, günümüze gelinceye dek kadının ücretli ve eviçi ücretsiz emeği üzerinde yükseldi (Kaya, Kocacıbağ: <http://bianet.org/kadin/emek/124717-esneklik-kadin-istihdami-icin-bir-alternatif-olabilir-mi>, Erişim Tarihi: 15.04.2015).”

İkinci dalga feminizmin¹³ “özel olanın politikliğine” dair vurgusu kadınların özel alan- kamusal alan dikotomisiyle yerleştirildiği yani hanede görünmeyen emek üreticisi olmaya da karşı çıkmanın yollarını açtı. Ancak kapitalizmin iğdiş ediciliği kadınları kamusal alanda istihdam aracılığıyla “görünür (!)” kılmaya özel alanın yükünü de kadınlara ait kılmaya devam etti. Bunu da kapitalizm kendine özgü stratejilerle gerçekleştirdi. “Mal ve hizmet üretimi aracılığıyla servet birikimi, iktidarın kurumsallaşmasından farklı bir yörünge izler ve kadınlık ile erkekliğin biçimlenmesinde farklı etkiler taşır (Connell, 1998: 138).”

Emek gücünün yeniden üreticisi olarak makineleştirilen kadın bedeni sadece doğurmakla mükellef kılınmamaktadır. Eviçi duygusal, bakıma dönük ve cinsel hizmetlerden mükellef kılınan kadın(lar) için iş yükü çifte katlanmıştır. Kadın(lar)ın belirli bir ücret karşılığında esnek ve enformel alanlarda çalışmasının önünü açan politik akıl toplumsal cinsiyet rollerinin pekiştirilmesine, yeniden üretilmesine ve derinleştirilmesine olanak sağlamanın peşindedir. Kadın(lar)ın mevcut verili koşullarda aldıkları para da bir ücret değil gelir getiren erkeğin bütçesine bir yani ev ekonomisine katkıdır. Formel olarak çalışan kadın(lar)ın da mesaisi yeniden üretim alanında devam edeceğinden benzer “esneklik” tahakkümü onları da kuşatmaktadır.

“Çalışmalar gösteriyor ki, dünya ekonomisindeki yapısal değişimler kadınların ekonomik durumlarını etkilemekte, hatta belirlemektedir. Kadınlar küresel üretim bandının sessiz işçileri haline gelmektedir; hatta kadın emeği, ihracata

12 Bu darbe sadece işçi sınıfına yönelik değildir. Farklı yaşam tahayyülü olan her gruptan, her düşünceden insanlara karşı gibi sunulmaya çalışılırken aynı zamanda kendi gibi düşünenleri hizalamaya yöneliktir. Dolayısıyla yaşamın bütününe yöneliktir.

13 Feminist yazının tarihselliğinde bir yolculuk için bkz. Donovan, J. (2007), Feminist Teori, Çev: Aksu Bora vd., İstanbul: İletişim Yayıncılık.

yönelik hafif endüstrinin gelişmesinin ana unsuru haline gelmiştir. Çalışmalar, kadınların bu alanda yoğun olarak istihdam edilmesiyle, bu iş kollarında çalışma koşulların kötüleşmesi ve ücretlerin düşmesi arasında doğrudan bir korelasyon olduğunu ortaya koymakta ve bu durumu işgücünün kadınlaşması (feminization of labour force) olarak adlandırmaktadır. Kadınların esnek, süreksiz ve korumasız olarak araçlara çalışması, küresel üretim bandının adeta Merkantalist dönemdeki gibi evlerin içine kadar girmesiyle artmış ve bu gün ev-eksenli çalışma olarak adlandırdığımız durum yaygın bir hal almıştır (Atasü-Topçuoğlu, 2012: 6).”

Ev-eksenli çalışan kadınlar kooperatifleşme düzeyinde örgütlenme girişimlerinde bulunmaktadır. Ancak bu durum cinsiyetin toplumsal tertibatının karşılığına dönüşmemektedir. Ayrıca ev eksenli çalışma süreçlerinde kadınlar üretim süreçlerinde yeniden bir hiyerarşiyi de yaratmak durumunda bırakılmaktadırlar. Örneğin, Avon, Amway, Oriflame gibi kozmetik ve hijyen ürünlerinin satışı çoğunlukla kadınlar tarafından evden yapılmaktadır. Satış oranları üzerinden pay almayla belirlenen bir ücret mekanizması söz konusudur. Kadınlar arası ücret rekabeti birbirlerinin üzerine basmayı koşullamaktadır. Kaldı ki dikkati çeken bir diğer durum da kozmetik ve hijyen sektörünün, kapitalizmin estetize ve sterilize etme aracılığıyla bedeni sürekli dönüştürmeye çalışmasıdır. Heteronormatif döngü içerisinde estetize ve sterilize edilmek istenen bedenler aynı zamanda bu sürecin enformel esnek çalışan işçisi kılınılmaktadırlar. Bu da farklı bir hattan içselleştirme stratejileri açısından bir araç olarak da okunabilir. “Ev emeğinin kadınlar arasındaki dolaşımının çağdaş biçimlerinin bir ucunda sermayenin küreselleşme dinamiklerinin bir parçası olan göçlerle yeryüzüne dağılan ucuz kadın emek gücü, esnek çalışma biçimleri ve güvencesiz işler varsa, öbür ucunda da metropol ülkelerde giderek daha çok sayıda orta sınıf kadının meslek sahibi olması ve grubun kesintisiz bir ücretli çalışma düzenini sağlama gereksinimi vardır (Acar-Savran, 2004: 64).” Kesintisiz biçimde ücretli çalışma ilişkilerindeki kadınların aldığı ücretler, kendi yaşadıkları evlerin, ev içi üretim süreçleri için çalışan kadınların ücretini de belirlemektedir. Yeryüzüne dağılan emek gücüyle göçmen işçileri duyumsayabiliriz. Göçmen kadınlar açısından baktığımızda enformel biçimde hiyerarşinin en altına ve kayan iş sürelerine bağımlı kılınarak çalışmak zorunda bırakılmaktadırlar. Çalışma izinleri olsun ve/veya olmasın, enformel ve/veya formel iş bulmak için iş bulma süreçlerinde farklı yollardan birikim süreçlerine dahil edilirler. Bir çeşit modern daybaşı olan iş buluculara aldıkları ücretten pay vermelerine de tanıklık ederiz

Kadınların esnek/güvencesiz/enformel/tali (toplumsal) cinsiyetli beden olarak mevcut kapitalist döngü tarafından “belirlenme” stratejileri için birkaç habere bakalım:

Kayan iş sürelerine tabi kılınan işçilerin cinayetine dair bir haber:

“Kader Boztepe, annesi Nermin Irmak, Ebru Yavuzdeğer, Nevin İşcan ve

Necmiye Deniz isimli kadın işçiler 10 Nisan 2010'da Yalova Alkım Tekstil firmasında normal mesaieleri akşam 20.00'de bitmesinin ardından 7,5 TL fazla kazanabilmek için 22.00'ye kadar çalıştıktan sonra hız ve yol kusuru nedeniyle kendilerini taşıyan servis aracının kaza yapması sonucu parçalanarak yaşamlarını yitirdiler (<http://www.sosyalistfeministkolektif.org/kadin-emegi/calismak-istiyoruz-ama-esnek-degil/420-esnek-calisma-kosullari-kadin-iscileri-olduruyor.html>, Erişim Tarihi: 20.04.2015).

3 Mayıs 2015 tarihli şu kaza haberinde de her alanda üretim için tüm aile üyelerinin işçi kılınarak kapitalist döngünün esnek tezahürü olarak güvencesizliğine ve cinayetlerine de tanıklık etmekteyiz:

“Hatay'dan, Konya'nın Beyşehir İlçesi'ne tarlalarda çalışmak için giden tarım işçisi ailenin kamyoneti, yolda lastiğinin patlaması sonucu devrildi. Kazada sürücü Ramazan Küçük'ün eşi 20 yaşındaki Döne ile babası 59 yaşındaki Mustafa Küçük yaşamını yitirirken, 11 kişi de yaralandı (<http://www.haberler.com/tarim-iscilerinin-kamyoneti-kaza-yapti-2-olu-10-7267065-haber/>, Erişim Tarihi: 08.05.2015).

Annelikle aile içerisinde belirlenmeye çalışılan kadınların üretim süreçleri açısından yarı zamanlı işlerde çalışmasının önünü açmaya çalışan politikaların yarattığı sorunların niceliği en az her bir kadının deneyimleri kadardır. Bu sorunlardan bir tanesi güvencesizliğe tekabül eden ve hale belirsiz olan eksik gün primlerinin kim tarafından ödeneceğidir:

“KADIN istihdam ve aile paketi olarak bilinen ve tartışmalı düzenlemeleri içeren yasa tasarısından, her çocuk için doğum yaptıktan sonra 6 ay süreli yarı çalışma hakkı çıktı. TBMM'de tasarının komisyon görüşmelerinde son dakikada eklenen önergeyle, 16 haftalık doğum iznini bitiren anne, isterse 6 aylık yarı çalışma hakkını kullanacak. Kadın çalışan ücretinin yarısını işvereninden alırken devlet de her çalışana ücretinin yarısı ancak üst limit olarak asgari ücret kadar ek ödeme yapacak. Böyle bir durumda ücretinin yarısını da devlet üstlenecek. Kaynak ise, İşsizlik Sigortası Fonu olacak (<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/28568370.asp>, Erişim Tarihi: 20.04.2015).”

Toplumsal cinsiyet tertibatının sermaye birikim yoluyla büyüme verileri gibi niceliksel gösteren komutlarıyla sunulup imgelerin ve hane halkının yeniden üretimine dönük bir strateji oluşuna dair bir haber:

“Türkiye'nin tam zamanlı çalışma ile kadınların istihdamında yüzde 30'u bulunduğunu hatırlatan Şahin, şunları kaydetti: “Kadınımız eğitim alıyor, sosyal hayatın içerisine giriyor. Aldığı eğitimi ekonomik olarak da kullanmak istiyor. Hedefimiz 2023, 2071. Neyle yapacağız bunu nitelikli, yetişmiş insan gücüyle yapacağız. Doğurganlık hızının azaldığı, yaşlanmanın arttığı bir Türkiye'de nasıl olacak. Analık kadına ait bir şey. Dolayısıyla onu güçlü bir şekilde tutmamız gerekiyor. Ama kadın eğer istihdamın içinde olmak istiyorsa da onun yaşamını kolaylaştıracak sosyal destek mekanizmalarını güçlendirmemiz gerekiyor. Şimdi siz diyorsunuz ki biz dünyanın 10 ekonomisinden biri olacağız. Toplumun yarısının zekası yok. Yarısının potansiyelini yok sayarsanız. Nasıl

olacaksınız. Yüzde 3 değil yüzde 5 değil. Erkeklerden daha fazla yüzde 2 de fazlalık var. O yüzden bunun hepsini hep beraber kullanmak zorundayız. Aile kadının mutlu olduğu zaman, erkeğin de çocuğun da ailenin de mutlu olduğu önemli bir kurum (<http://www.sabah.com.tr/gundem/2013/03/24/kadinlara-esnek-calisma-paketi#> , Erişim Tarihi: 20.04.2015).

Hane halkının yeniden üretimi sadece doğum politikası aracılığıyla emek gücünün yeniden üretimi demek değildir. Doğan her bir insan canlısının bakımı ve eğitimi döngünün imgelerinin yeniden üretimini ve aktarımını da kapsar. Bakım emeğinin devletin kurumları aracılığıyla 7 gün 24 saat istenmesi de esnektir. 7/24 kreşlerin varlığı, sürekli vardiyalı ve/veya kayan iş süreli üretimi de imlemektedir. Bu bağlamda karşıt politik argümanın karşı çıktığının birikimine olanak tanıyan bir örnek için:

“Antalya’nın Aksu ilçesi, Isparta Karayolu üzerindeki bir ambalaj firmasına ait fabrikada çalışan anne ve baba, çocukları bırakacak bir yerleri olmadığı ya da özel kreşlere para veremeyecekleri için Ayşe ile Ali Can’ı da iş yerine götürdü. Çocuklar oyun oynarken, bir işçinin sayım yapmak için üzerine çıktığı tomrukların üstüne devrilmesi sonucu Ali Can, ağır yaralı olarak hastaneye kaldırıldı. 3 yaşındaki çocuğu babası son anda kurtardı. Ancak, 6 yaşındaki Ali Can hayatını kaybetti [...] Bir yılı aşkın süredir, Kreş Haktır Platformu olarak hazırladığımız videolarla, broşürlerle, afişlerle “çocukların yaşadığı her yerde her çocuğa uygun kreş” diyoruz. Kreşlerin kolay ulaşılabilir, ücretsiz, nitelikli ve özellikle vardiyalı çalışanların çocukları için 24 saat açık olması; kaliteli ve ulaşılabilir bakım hizmetlerinin devlet tarafından sunulması ve ayrıca erkekler tarafından paylaşılması; iş yerlerinde emzirme odası ve çocuk bakım hizmeti verilmesi zorunluluğunun kadın çalışan sayısı üzerinden değil, toplam çalışan sayısı üzerinden uygulanması; yerel yönetimlerin kreş açması için yerel yönetimler yasasında gerekli değişikliklerin yapılması gerektiğini savunuyoruz (<http://www.ka-der.org.tr/tr-TR/Page/News/2681/is-yerinde-kres-olsaydi-ali-can-olmeyecekti!.html?bid=365>, Erişim Tarihi: 08.05.2015).”

SONDEYİŞLER

Esneklikçe’den doğru, çalışma ilişkileri ve toplumsal cinsiyetin heteronormatif tek aile içinde belirlenmeye çalışılan kadınlık hallerinden bir kesit sunulmuştur. Konu toplumsal cinsiyet olunca, tözsel derin ayrım çizgisinde söylenen ve/veya söylenmek istenenler kuşkusuz eksik kalmıştır. Bir tamamlama niyetinden çok duyumsamanın açığa çıkmasına olanak tanınsın arzusu yazıya dökülmüştür.

Esneklik fenomeninin gücüyle istihdam aracılığıyla kadınların kurtuluş vadi altında yeniden “ev” alanına yerleştirildiği ve iş yükünün katmerlenerek bir günü oluşturan tüm saatlere yayıldığına tanıklık ettik.

Günümüz Türkiye Cumhuriyeti devletinin, neo-liberal ve neo-muhafazakar

ideolojisinin “hak, yasa, kudret”¹⁴ üçlemesi aracılığıyla sermaye birikim süreci için süreklilik gösteren biçimde kadın bedenini, sermaye birikimi için biyopolitika aracılığıyla “esnetildiği” de görülebilmektedir. Kuşkusuz erkekler de esnek çalışma çarkında iğdiş edilmektedir. Ancak kadınların bitmeyen ve görünmeyen emek süreçlerinde sürekli bir biçimde bedensel bir düzeneğe, bir makine olarak “esnetilmeye” maruz bırakıldığı da açıktır.

Kapitalizm, sermaye birikim döngüsünün bekası için değdiği her şeyi doğayı, bedeni, anlamı, aşkı, hazzı, hüznü yani yaşamsal her bir parçayı kendi potansiyeliyle görüngül ve söylem düzeyinde kâh katılıkla kâh esneklikle içermeyerek “yersizyurtsuzlaştırarak yeniden yerliyurtlu hale getirmektedir”. Bu yerliyurtsuzlaştırma döngüsüyle bir oluş, kesinleşmemiş bir hal olarak, (toplumsal) cinsiyet de sürekli bir biçimde “yerliyurtlu” hale getirilmektedir.¹⁵

KAYNAKÇA

- Acar-Savran, Gülnur (2004) *Beden Emek Tarih*, İstanbul. Kanat Yayınları
- Akçay, Ümit (2008), “İşçi Sınıfının Yeni Üyeleri- Çağrı Merkezi Çalışanları, <http://deviletisim.org.tr/web/NewsDetail.aspx?ID=32>, Erişim Tarihi: 18.04.2015
- Atasü-Topçuoğlu, Reyhan (2012), “Üretimin Esnekleşmesi Sürecinde Kadın Emeği, TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Nisan-Mayıs,Haziran 2012
- Butler, Judith (2008), *Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, Çev.: Başak Ertür, İstanbul: Metis Yay.
- Connell, R. W., (1998) *Toplumsal Cinsiyet ve İktidar*, Çev. Cem Soydemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Deleuze Gilles & Guattari Félix (2000), *Kafka-Minör Bir Edebiyat İçin*, Çev.: Özgür Uçkan, Işık Ergüden, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- (1990), *Kapitalizm ve Şizofreni 1 (Göçebebilimi İncelemesi - Savaş Makinası)*, Çev.: Ali Akay, İstanbul: Bağlam Yay.
- Donovan, J. (2007), *Feminist Teori*, Çev: Aksu Bora vd., İstanbul: İletişim Yayıncılık
- Ercan, Fuat (1997) “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, 95’-96 Petrol-İşYılı, Türkiye Petrol Kimya Lastik Sanayi İşçileri Sendikası, İstanbul, ss. 661-693, 1997
- Foucault, M.(2007), *Cinselliğin Tarihi*, Çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Harvey, David (1993), “Esneklik: Tehdit mi yoksa Fırsat mı?”, *Toplum ve Bilim* 56-

14 “Hak, yasa, kudret” üçlemesinin epistemolojisi ve ontolojisi için bkz. Ulus Baker, “Zayıf Düşünceye Karşı: Hak ve Kudret”, *İnsan Hakları Yazıları* (2) 7/8.98, sayfa: 124–131 Şuradan erişilebilir: <http://www.korotonomedya.net/kor/index.php?id=21,260,0,0,1,0>

15 Deleuze Gilles & Guattari Félix (1990), *Kapitalizm ve Şizofreni 1 (Göçebebilimi İncelemesi - Savaş Makinası)*, Çev.: Ali Akay, İstanbul: Bağlam Yay. ve Deleuze Gilles & Guattari Félix (2000), *Kafka-Minör Bir Edebiyat İçin*, Çev.: Özgür Uçkan, Işık Ergüden, İstanbul: Yapı Kredi Yay. eserlerinde “kapitalizmin yersizyurtsuzlaştırırken yeniden çeşitli yollardan yerliyurtlu bir hale getirdiğini” duyumsarız. “Makinesel belirtiler aracılığıyla yerliyurtluktan, yersizyurtsuzluğa ama her anda yerliyurtlu hale dönüştüren kapitalizm” okuması için referansların bu iki metindir.

61, Bahar 1993

- Karasu, Bilge (2014), Gece, İstanbul: Metis Yayınları
- Kaya, Özlem Ece Kocacıçak (2010), “Esneklik Kadın İstihdamı İçin Bir Alternatif Olabilir Mi?” (<http://bianet.org/kadin/emek/124717-esneklik-kadin-istihdami-icin-bir-alternatif-olabilir-mi>, Erişim Tarihi:15.04.2015)
- Müftüoğlu, Özgür (2009),“Kamu Yönetimi Reformu: Esneklikte ve Sendikasılaştırmada Sıra Kamu Emekçilerinde”, <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/ozgur-muftuoglu/kamuda-esnek-calisma-rejimi-yeniden-gundemde-1947>, Erişim Tarihi: 18.04.2015
- Paglia, C. (2004), Cinsel Kimlikler, Çev: Didem Atay, Anahid Hazaryan, Ankara: Epos Yayınları.
- Topak, Oğuz (2014), “Meslek Hastalıkları Ekonomipolitiği Üzerine Notlar”, TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, Ocak-Haziran 2014

Diğer İnternet Kaynakları:

- <http://www.haberler.com/tarim-iscilerinin-kamyoneti-kaza-yapti-2-olu-10-7267065-haber/>, ErişimTarihi: 08.05.2015
- <http://www.ka-der.org.tr/tr-TR/Page/News/2681/is-yerinde-kres-olsaydi-ali-can-ol-meyecekti!.html?bid=365>, Erişim Tarihi: 08.05.2015).
- <http://www.sosyalistfeministkolektif.org/kadin-emegi/calismak-istiyoruz-ama-esnek-degil/420-esnek-calisma-kosullari-kadin-iscileri-olduruyor.html>, Erişim Tarihi :20.04.2015
- <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/28568370.asp>, Erişim Tarihi: 20.04.2015
- <http://www.sabah.com.tr/gundem/2013/03/24/kadinlara-esnek-calisma-paketi#>, Erişim Tarihi: 20.04.2015
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.553ed38e1636d4.27447041, Erişim Tarihi: 18.04.2015.”
- Ulus Baker, “Zayıf Düşünceye Karşı: Hak ve Kudret”, İnsan Hakları Yazıları (2) 7/8.98, sayfa: 124–131 Şuradan erişilebilir: <http://www.korotonomedia.net/kor/index.php?id=21,260,0,0,1,0>

Basılmamış Kaynak Olarak

- Çeşitli şehirlerde katılmış olduğum (toplumsal) cinsiyet atölyelerinden, sohbetlerinden kime ait olduğu bilinmeyen aklımda kalan tümceler.
- 2014-2015 akademik yılında Marmara Üniversitesi Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme Anabilim Dalı yüksek lisans programında Prof. Dr. Fuat Ercan ve Yrd. Doç. Dr. Berna Güler-Müftüoğlu'nun derslerinde tuttuğum notlar.